СРЕДНОБЪЛГАРСКИЯТ ВОКАЛИЗЪМ

Боряна Велчева (София)

Мнозина са учили за изпит по историческа фонетика на българския език от учебника на К. Мирчев (Мирчев 1978) или са надниквали в разработките, които има в учебниците по история на българския език от Б. Цонев (Цонев 1919) и Ст. Младенов (Младенов 1979). Забърканата проблематика за първични и вторични ерове, за смесени носовки и пр. е оставяла впечатление за нещо доста сложно и объркано. Поради авторитета на К. Мирчев рядко някой се е усъмнявал в твърденията и обясненията. От времето на излизането на тези помагала са минали вече много години - и диалектологията, и фонологията са напреднали значително. Крайно време е да погледнем критично на старите тълкувания на звуковия развой в българския език - нужно е цялостно преразглеждане на постановките и обясненията.

Да се спрем на двата най-важни въпроса на среднобългарския вокализъм - развоя на т. нар. ерове и носовки.

Трябва да се каже преди всичко, че развоят на гласните у К. Мирчев (Мирчев 1978:110-117, 122-130) е представен твърде сложно. Така задната гласна ѫ, освен загубата на назалност, претърпява няколко изменения. В старобългарски, според Мирчев, тя е имала първо гласеж *о*, след това е станала *а*, а след това *а* се е променило във „вторична ерова гласна“ (Мирчев 110-115). Понятието „вторична ерова гласна“ не е обяснено. Означава ли гласна, близка до старобългарското ъ или до съвременното ъ?[1] Във всеки случай тази нова, т. нар. вторична ерова гласна (или вторичен ер) е получила удивителна способност - тя е можела да стори това, което старата носовка не е можела да стори - да се превърне в различни гласни в българските говори. Предната назална гласна (т. нар. малка носовка) се е развила според тази теория малко по-просто. В редица македонски говори (Охридско, Корчанско) тя е можела да стане направо *е* или *ê*. Имало е обаче и друго развитие на ѧ, което, „както изглежда е обхващало по-широки говорни области“ (Мирчев 1978:113). Там ѧ се е превърнало в „палатална ерова гласна“, която е започнала да се преглася в *е*. С други думи, старата назална гласна ę смекчава предходната съгласна, превръща се в ’ъ, а след това отново става *е*-гласна. С никакви данни от развоя тези изменения не са

[1] Вероятно до съвременното ъ, защото на друго място в учебника пише, че вторичната ерова гласна се пази и до днес в много говори и в литературния език (Мирчев 1978:127).

доказани[2]. Трябва да се отбележи също, че в процеса на изложението „по-широките говорни области“ с предполагаеми промени на ѧ се превръщат постепенно в „главно югоизточните“, а след това се говори за следи от такъв развой в родопските говори. Фактът, че в родопските говори извън ударение рефлексът на ѧ е *е*, както в останалата част на българската диалектна територия, е останал необяснен.

При еровете развоят, според К. Мирчев, също минава през фаза „вторичен ер“. Но не във всички говори. Много изненадващо се оказва, че западнобългарските говори, включително македонските, имат собствен развой. Там т. нар. изясняване се тълкува като първично: ъ - *о*, ь - *е*. „На изток, - пише Мирчев - ь „редовно се е изяснявало в суфиксни срички, докато в коренни срички неговото изясняване на места (Южна Тракия, Източна Македония) е било напълно прокарано, а на места (североизток) - само в ограничени размери“ (Мирчев 1978:126). К. Мирчев смята примерите с *е* от ь и *о* от ъ (дори в суфиксни срички) за особеност, характерна за македонската книжнина. С авторитета на тази книжнина той обяснява примери в Манасиевата хроника като младокъ, свнтокъ, вѣдокъ, любовь, цр҃ковь[3], „та дори и тенко, весь“ (Мирчев 1978:126).

Всеки, който е разгръщал книга със старобългарски текст, днес знае, че замяната на ь с *е* се среща както в старата книжнина от Охрид, така и от Преслав. Форми като день или творець познават още най-ранни глаголически и кирилски ръкописи. Супрасълският сборник, който с основание се смята за типичен паметник с преславска графична и правописна система, съдържа безбройни примери като день, дьнесь, темьно, отечьство. Например темьнница намираме 42 пъти срещу 3 примера с ъ - тъмьнница. Нима *е* в тези ранни източнобългарски форми е от „вторичен ер“, или пък те са възниквали под влияние на охридската книжнина? Чергедските молитви от XVI в. съдържат също примери с *ен* за ѧ и *е* за ь без каквито и да е следи от „вторичен ер“ (Милетич 1896). Трябва да се отбележи, че дори в родопските говори рефлексите на

[2] В своята книга върху звуковия развой на българския език А.-М. Тотоманова (Тотоманова 1992) прави опит да докаже, че позиционната мекост на съгласните пред предни гласни е била старо и о б щ о б ъ л г а р с к о явление и приема хипотезата на К. Мирчев за „вторичния ер“.

[3] Добре известно е, че *о* за ъ в суфиксни срички, а също и в членна форма за м.р. ед.ч. е особеност, характерна за североизточните и част от югоизточните говори.

еровете и носовките се смесват само под ударение (вж. Велчева, Скатън 2001). Извън ударение ѧ и ь дават *е*, както е на почти цялата българска територия. ъ за ь се среща в ограничен брой думи в коренни морфеми в някои говори (срв. *тънко, пък, стъкло*), като примерите се появяват още в старобългарски и нямат нищо общо с магическия вторичен ер.

Кои са главните грешки, които се допускат в разглеждания модел на измененията?

1. Съвсем неоснователно се предполага различен развой на еровете и на носовките в българските говори през среднобългарския период, като югозападните говори се обявяват за говори с първични промени на еровете и ѧ, а за други български говори се предполага среднобългарски етап със сливане на ъ, ь, ѫ и ѧ в една обща „вторична ерова гласна“. Тази гласна нито може да се открие по паметниците, нито е определена във фонетично и фонологично отношение. Тя само е въображаем ключ за описание на промените.

2. Цялата теория за „вторичния ер“ се крепи на безкритично приетото схващане, че в старобългарски съгласните са били меки пред предни гласни и тази мекост се приема за релевантна в измененията, въпреки че винаги специално се отбелязва, че истински меки всъщност са били *ш, ж, ч, жд, шт, ц, j* и съгласните пред *j* - т. е. етимологически меките съгласни. Знаем например, че пред *j* съгласните не само са се смекчавали, но са можели да предадат тази мекост на предходна съгласна. Така например оумрътвјенъ става оумрътшвенъ. Никога обаче такава мекост не се открива пред предни гласни є, н, ь, ѧ, ѣ: мрътвн не става *мрътшвн, дьнь не става *ждьнь, носатъ не става *ношатъ. Смекчаване на дентална съгласна пред предна гласна се наблюдава само ако пред денталната съгласна има веларна съгласна - огнь (в съвременни говори *огин'о*), гнетъ (в съвременни говори *гн'етени чушки* за 'пълнени чушки'), срв. също примери като гнѣвъ, клевета в Изборника от 1073 г. (Велчева 1991:139)[4]. Това смекчаване е лексикално ограничено и няма никакво отношение към развоя на еровете и носовките.

3. Вече е остаряло старото младограматическо схващане, че звуковете на езика се променят с постепенно приближаване един към друг. Така Мирчев говори за преход на назално *о* в ą, а след това във „вторична ерова гласна“, която пък има свойство да се променя в

[4] Смекчаването на *л, н* между веларни съгласни и предна гласна има паралел в промени като năktĭ → năkt'ĭ (ноць).

различни възможни гласни. В случая може да се приеме стар гласеж на ѫ като [о^{n}], което не се е противопоставяло на [ă^{n}] (самата гласна *о* в ранния старобългарски е била [ă] - вж. Мирчев 1978:49-50).

4. За неправилно трябва да се смята и обърквaнето на реда на измененията. Така например не ę става ’ъ и ’ъ след това *е*, а ę п о д у д а р е н и е в родопските говори е можело да се удължи в *ję* и да стане задна гласна (срв. руската промяна *ę* в *jà*). Обърквaнето на реда на измененията се наблюдава впрочем и при тълкуването на т. нар. ятов преглас. И у Мирчев 1978:132-135, у Младенов 1979:87 формите с ѣ (вολѣ, бо\/ѣ, слъшѣхъ, ѣсла, ѣстн) са представени като резултат от изменения на *а* в ѣ. Праславянските и ранни старобългарски форми с ѣ след меки съгласни и j, както трябва да се предполага, са се превръщали неравномерно в българските говори във форми с *а*, като следи от преден гласеж пазят не само среднобългарски ръкописи, но и съвременни говори.

5. И накрая най-важното - проблемът за смесването на носовките. За т. нар. смесване или замяна на носовките е писано многократно, но и сега се налага да се каже, че вече не можем да приемаме, че смесването на носовките е среднобългарско явление и че „среднобългарската замяна на носовките в основата си е чисто *асимилационен* (курсив - К. Мирчев) процес - при твърдите съгласни се явява ѫ (ъ), а при меките ѧ (’ъ)“ (Мирчев 1978:14).

Първо, самият Мирчев на други места в книгата казва, че ѧ в много среднобългарски говори е гласяло *е* или *ê* (Мирчев 1978:113) и второ, кои са били тези български говори (или това са били всичките), в които съгласните са били меки пред ѧ? Кога това ’ъ става отново *е* и какъв е механизмът на това изменение?

Под „смесване на носовките“ трябва да разбираме замяна на ѧ с ѫ след етимологически *меки* форманти - *ж, ш, шт, жд, ч, j* (най-често след *ж, ш*), отразено в среднобългарските паметници - например жѫтва, жѫждa, отндошѫ, ѫзыкъ, чѫдо и под. 1. Явлението няма нищо общо с какъвто и да е „вторичен ер“, нито със затвърдяване на съгласни. 2. То е част от цялостен процес, свързан с промени на предните гласни в задни след етимологически меки съгласни и *j*. Срв. промените на ѣ в *а* (дръжѣхъ → дръжахъ, вол’ѣ → волꙗ, ѣмь → ꙗмь), промените на ь в ъ (дошьлъ → дошълъ, жьнетъ → жънетъ) и пр. 3. Явлението отразява стари тенденции, които предхождат XII в. То е било диалектно, както е диалектно и днес.

Наистина нямаме запазен старобългарски паметник със смесени носовки и това вероятно се дължи на факта, че двете ранни книжовни средища с най-голям авторитет през IX-XI в. - Охрид и Преслав, са диалектни области без „смесване на носовките“. Книжовен център (или книжовни центрове) с правопис със „смесени носовки“ се е появил най-рано в края на XI в. Той може да е бил например в балканска област, в Софийско или на Атон, като книжнината му е разпространила най-авторитетните правописни тенденции на XII, XIII и XIV в.

И така, среднобългарският вокализъм може да се представи по-просто - без етап на „вторичен ер“, в съгласие със старобългарските развойни тенденции и днешното състояние в говорите.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Велчева 1991 — Б. Велчева. Правописът на Светославовия изборник от 1073 г. и неговите старобългарски успоредици. - В: Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.) Под ред. На П. Динеков. Т. 1. С., БАН, 103-148.

Велчева, Скатън 2001 — Б. Велчева, Е. А. Скатън. Към историята на един старинен български говор. - В: Сб. Българският език през XX век. С., БАН, 244-248.

Милетич 1896 — Л. Милетич. Седмиградските българи. - СбНУ. Т. XIIIС, 158-257.

Мирчев 1978 — К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. III изд. С.

Младенов 1979 — Ст. Младенов. История на българския език. С., БАН. Превод и редакция на Ив. Дуриданов от немското издание през 1929 г.

Тотоманова 1992 — А.-М. Тотоманова. Из българската историческа фонетика. С., Унив. Изд.

Цонев 1919 — Б. Цонев. История на българския език. Т. 1. С.

MIDDLE BULGARIAN VOCALISM

Boryana Velcheva

Summary

The present article pays attention to two important topics in the field of Middle Bulgarian vocalism: first, the historical development of the *ers* and nasal vowels. After commenting on the traditional opinion supported by St. Mladenov, K. Mirchev and A.-M. Totomanova, the author surveys the main mistakes made in interpreting the *er* and nasal vowel changes. It is suggested that the secondary *er* period should be abolished. Second, aftercriticizing the predominant opinion of the so called change of I-headed A into a *iat* vowel (Ѣ), it is proven that the order of change was reverse. This new view of Middle Bulgarian vocalism shows that it can be presented much more simply.